oktober 2016, nummer 8

INTERIM

Als God stukloopt

Artikelen rond het boek van Bas Leenman

VERENIGING RESPONDEO

INHOUDSOPGAVE

Inleiding, Wilmy Verhage 2

De metamorfose van het woord van God in de taal van de mens, Otto Kroesen 6

De bijbel- en maatschappijvisie van Bas Leenman: uitdaging en reserves, Rinse Reeling Brouwer 13

Een lans voor synagoge en kerk, Hans van der Heiden 18

Aan de andere kant van de heuvel, Jan de Vlieger 25

Bij de introductie van 'Als God stukloopt', Jan Kroesen 27

Tijdsdenken versus ruimtelijk denken, Wilmy Verhage 31

De taal is wijzer dan haar spreker III, oorspronkelijke tekst 36

Achterpagina 39

Inleiding

Bas Leenman als boek, glunderend boven de titel die hij heeft meegekregen, maar eigenlijk glundert hij tegen zijn zoon Koos, die de foto heeft gemaakt.

Geachte lezer, lezeres, lieve vrienden,

Het wachten was dit keer op mijzelf, schreef ik aan Wim van der Schee op zijn voorzichtige vraag of hij soms wat gemist had. Dat krijg je, als je de ambitie hebt een artikel te laten ontstaan uit de toekomst, uit wat op je toekomt, schreef ik terug. Het vordert wel, maar uiterst traag en onvoorspelbaar. Het is duizend maal duizend keer meer schrappen dan schrijven, dit keer.

Het blijken de laatste loodjes voor de laatste Interim onder mijn aegis te worden. Ik word te oud en te traag. Nummer 8 – meer geestelijke baby's kan ik kennelijk niet baren, ik blijf een vrouw per slot van rekening, en voel mij inmiddels enigszins uitgewoond – heet ook 'Als God stukloopt'. Naar het boek met brieven en artikelen van Bas Leenman, dat op 5 maart jl. tijdens een feestelijke bijeenkomst in de synagoge van Deventer is verschenen. Tussen de eerste chaos aan indrukken bij genese én ontvangst van het boek, en het indikken daarvan tot 4 pagina's zijn maanden verstreken.

Jan Kroesen en ik hebben in september onze tweede redactievergadering gehouden, dit keer bij mij thuis onder een lunch met een goed glas wijn. Daarin heb ik de verantwoordelijkheid voor de organisatie en inhoud vanaf numero 9, aan hem overgedragen. Hij gaat het avontuur graag aan. De naam van het blad, Interim is mijn voorlopig eeuwige donatie aan het tijdschrift van

Respondeo. Onder die noemer blijft het voorlopig varen. Jan is ook van plan de lay-out van Peter Bakker in takt te houden, maar het blijft een dilettantenblad voor een vereniging van liefhebbers natuurlijk, we zijn geen professionals, hoewel onafhankelijk van het bestuur. Dus van nu af aan gaat Jan graag de interactie met u aan voor het gezamenlijke ondernemen tot een tijdschrift. Op zijn unieke wijze. Ik blijf op de achtergrond wel betrokken, trouwens. Maar voorlopig ben ik even uitgeorganiseerd.

Toen ik bij *Eigen Huis & Interieur* werkte in de jaren zeventig, polste de toenmalige hoofdredacteur mij of ik hem wilde opvolgen. Ik zei nee, maar het zette me wel aan het denken over wat mijn ideale blad dan wel zou moeten zijn. Ik kwam in de loop van de jaren uit op twee voorbeelden. Die Kreatur, het tijdschrift dat Rosenstock-Huessy en zijn vrienden, onder wie Franz Rosenzweig voerden in de jaren twintig van de vorige eeuw, en de Poezenkrant, waar Peter Bakker en ik allebei groot fan zijn. Van de hand van Piet Schreuders, de vernieuwer van de vormgeving bij de VPRO-gids. En uniek als ziel en directeur van zijn eigen poezenkrant. Nou ja, dit is het dan geworden. Acht wordingsgeschiedenissen tot nummers, elk met zijn eigen naam, die net als alle kinderen heel verschillend van elkaar zijn, hoewel duidelijk natuurlijk van dezelfde moeder. Dus ik ben buitengewoon dankbaar voor de kans die Respondeo mij geboden heeft een tijdje een tijdschrift te verwezenlijken zoals mij voor ogen stond: het tijdschrift zelf als creatuur.

De betrokkenheid bij de wording van het boek van Bas Leenman was een leuke tijd, trouwens. Voor het eerst van mijn leven voelde ik mij als auteur serieus genomen, en met alle egards behandeld door de crew van de uitgeverij, die Skandalon heet. Ik moet daar nog steeds ernstig aan wennen. En ik werd weer even meegenomen in de efficiënte vaart van een professionele organisatie - het voelde zo licht als een veertje. En ik heb intens genoten van de samenwerking met Otto Kroesen, in onze creatieve botsingen, van zijn doorzettingsvermogen, daadkracht en organisatietalenten. Zonder de kracht van Otto waren de 'vlinders' van Anneke van Ojen, haar losse gedachten als voorlopig hoedster van de erfenis van Bas, vlinders gebleven. Er was een nieuwe kracht van de volgende generatie nodig om ze om te zetten in een boek, en dat bleek Otto. Met loyale medewerking en instemming van velen van u trouwens.

'Als God stuk loopt' is 5 maart feestelijk ten doop gehouden in de synagoge van Deventer. Voortreffelijk georganiseerd en verzorgd door Greet Oosterbroek-Baars bijgestaan door haar familie tot in de derde generatie. Het was ook heerlijk voor en na het programma zoveel oude en nieuwe vrienden weer even te ontmoeten. Het programma zelf werd hartelijk geleid door Henk van Olst, waarbij de prachtige muziek van het Klezmer ensemble Jottum de spanningsboog tussen de voordrachten op onnavolgbare wijze zowel ontspande als vasthield.

Het interieur van de synagoge werd gedomineerd door een gigantisch kerkorgel van protestante origine, en dat, mèt de intocht van vier! protestante theologen, als evenzovele peetvaders van het pasgeboren boek, vijf, als ik onze geach-

te inleider meetel, maakte dat ik onwillekeurig moest denken aan de calvinistische overheersing, toen wij Republiek der Verenigde Nederlanden werden. Die had op de een of andere manier geen halt gehouden voor deze synagoge. Nou ja, de schuld lag bij Hitler en zijn nazi's, die de Franse revolutie niet waar wilden hebben, maar toch. Kennelijk heeft het 75 jaar moeten duren, voordat Nederland bij zijn positieven is gekomen in de huidige generatie: de synagoge is nog maar heel recent teruggegeven aan de Joodse gemeenschap. Maar op het moment, dat ik geschrokken bijna over het katheder kukelde, terwijl ik aan Wim Leenman jr, de zoon van Bas, het eerste exemplaar mocht overhandigen schoot door mij heen: God, geef de synagoge ook haar eigen interieur terug.

In deze Interim vind u de bijdragen, uitgesproken door de vier Peetvaders van 5 maart, plus de eerste reactie van Jan Kroesen, en tenslotte mijn schijnwerper op het stuklopen van God. Otto Kroesen en Rinse Reeling Brouwer weerspiegelen de dialoog tussen Bas Leenman en Miskotte, maar dan op eigen wijze. Hans van der Heiden breekt een lans voor kerk en synagoge. En Jan de Vlieger eindigt met een verhaal van Elie Wiesel.
En o ja, u vindt ook nog een derde opmerking over de taal die wijzer is dan haar spreker. Nadat Lise van der Molen ons de vindplaats had geleverd, kon Gottfried Hofmann mij de exacte regelen zenden. Die vindt u in mijn vertaling en in het origineel. Beter gedocumenteerd en in context kunt u de uitspraak niet krijgen.

Bas Leenman zag een kerk die verstrikt zat in de tredmolens van de eigen tradities met een geloof, waarin niet meer onverdeeld werd geloofd. En bovendien, in alle schaalvergroting is het gemeente-aspect van kerken zodanig verwaterd, dat de *boven*persoonlijke geest inmiddels alom wordt verward met de *on*persoonlijke geest. Maar ja, wie is die kerk dan eigenlijk, waarvan wij erfgenamen heten te zijn? U? Ik? De protestantse traditie die begint na revolutie van 1517? De katholieke traditie die begint met de pauselijke revolutie van 1075? De Orthodoxe traditie die voort is gegaan op de weg van het Romeinse keizerrijk? Of ook minimaal twee of drie mensen die zich tot op de dag van vandaag onder de naam van Christus op enig moment voor enige tijd verenigen? Ik heb zelf wel vrede gesloten met de kerk in zijn traditionele gedaanten, sinds Johannes de 23ste na de holocaust het eigen aandeel van zijn kerk in de misère erkende en vrede heeft gesloten met zowel de Joden als de protestanten, door de katholieke denkfouten uit het verleden openlijk te erkennen en het hoofd te buigen – en als kerk een stap terug te doen in haar universele aanspraken. Daardoor werden allerlei nieuwe samenwerkingsverbanden en huwelijken mogelijk, zoals u wellicht aan uw eigen kinderen kunt constateren. Of aan uw werkomgeving. Of misschien kunt u het zien aan het huwelijk tussen Willem Alexander en Maxima. Of merkt u het aan het CDA. De oude strijdbijl is begraven, dus waar blijf je dan met je oude identiteit die is gevormd in de strijd...

De laatste ordening voor deze jongste boreling voor de allerlaatste keer naar Peter Bakker gaat voor om haar in een mooi jasje te steken, is bijna klaar. Peter mag hem dan, als hij terug is van zijn reis door Europa met zijn gade, voor de allerlaatste keer gaan vormgeven. Want hij houdt er ook mee op en groet u

voor een laatste keer met zijn vormgeving. Deze Interim, gewijd aan Bas Leenman, is rijkelijk geïllustreerd met foto's van de bijeenkomst van 5 maart, zorgvuldig door Greet Oosterbroek geselecteerd. Met dank ook aan haar schoonzoon Ben, die het gebeuren op de gevoelige plaat heeft vastgelegd, of hoe heet dat tegenwoordig electronisch. Dan bent u ook visueel op de hoogte gebracht van het heugelijk gebeuren, de geboorte en de doop van Bas Leenman als Naam en Woord.

Met dank & lieve groet,

Wilmy Verhage

Amsterdam, 29 september 2016

De synagoge te Deventer

Het Klezmer Ensemble Jottum uit Deventer.

Henk van Olst praat de middag aan elkaar

Wilmy Verhage zegt een woord tegen de zoon van Bas, Wim Leenman Jr, die zij het eerste exemplaar zal overhandigen.

Wim Leenman antwoordt met een dankwoord.

Kleindochter Eleonore Leenman, achter haar Marlouk Alders

Otto Kroesen overhandigt het eerste exemplaar aan Anneke van Ojen. In de kerkbank uw redactie Jan Kroesen en Wilmy Verhage.

Tijdens de receptie: Wim Leenman Jr, President van de Rosenstock-Huessy Fund in Amerika, geflankeerd door zus Fiona en pleegzus Greet Oosterbroek, tevens bestuurslid van Respondeo. Op de rug Jürgen Müller, voorzitter van de Rosenstock-Huessy-Gesellschaft in Duitsland en lid van het bestuur van Respondeo.

Lien Leenman-de Pijper, weduwe van Wim Leenman, een van de stichters van het Rosenstock-Huessy huis, broer van Bas. Rechts Fiona Leenman, dochter van Bas, en links Eleonore Leenman, dochter van Wim Leenman, kleindochter van Bas.

De metamorfose van het woord van God in de taal van de mens

Otto Kroesen

Deze titel is ontleend aan een boek van Rosenstock-Huessy dat in het Duits de lange titel heeft "Die Umwandlung des Wortes Gottes in die Sprache des Menschengeschlechts". Umwandlung is eigenlijk mooier dan metamorfose. Het gaat om een omzetting, een vertaling, waarbij de Geest van God in de taal van de mens gestalte krijgt: incarnatie. In dat boek bespreekt Rosenstock-Huessy de vier evangeliën. Die lange Duitse titel is echter bedacht door Bas Leenman en daarom gebruik ik hem ook hier. Het zou een goed opschrift voor zijn hele leven en werk kunnen zijn. Ik hoop dat dat in het vervolg duidelijk wordt.

Bas Leenman heeft de Wika opleiding gevolgd bij Kerk en Wereld, na de oorlog. Wika was de afkorting van "Werkers in Kerkelijke Arbeid". Tijdens zijn opleiding kwam hij al in aanraking met het werk van Rosenstock-Huessy. Hij bracht diens gedachtengoed ook naar voren in de opleiding en de leiding vond dat hij daarmee zo tegen de draad in ging, dat hij zou moeten vertrekken. Miskotte werd erbij gehaald om met Leenman over diens afwijkende gedachten te spreken. Daar begint hun vriendschap. Miskotte stelde zich vierkant achter Leenman op: hij zou zeker de opleiding moeten afmaken.

Al eerder was Miskotte een inspiratiebron. De vader van Leenman las in de oorlog aan tafel het boek van Miskotte "Het gewone leven", dat gaat over Ruth en Boaz, de arbeid en het huwelijk, vreemdelingschap en vruchtbaarheid. Dat boek heeft voor Leenman waarschijnlijk meer betekend dan Miskotte zich kon realiseren. Voor Leenman is het een anticipatie geweest op Rosenstock-Huessy: in de taal van het gewone leven spreekt God.

Industrie en kerk

Na de Wika opleiding heeft Leenman zeven jaren in het industriepastoraat

gewerkt in Arnhem. Zijn belangrijkste pennenvrucht van die tijd is het stuk, ook afgedrukt in dit boek, "Is de industrie genoodzaakt de kerk te ontmoeten?" Zijn betoogtrant daarin is geheel anders dan de standaard benadering van Kerk en Wereld. Immers, in de standaard benadering heeft de kerk het woord te brengen en dat woord moet werken in de wereld. Daar heeft de industrie – wij zouden tegenwoordig zeggen het bedrijfsleven – echter niet zoveel boodschap aan. Want daar heerst het rijk van de noodzaak, brood op de plank. Niet omdat je haar wilt confronteren met jouw kerkelijke boodschap zal die industrie ophoren. Pas als je er wat aan hebt, dat wil zeggen als de productie er niet zonder kan, of het bedrijf anders niet overleeft, dan gaan de oren open. Zo heeft het bedrijfsleven psychologen binnengehaald, human resource managers, communicatiewetenschappers, en ook na de tijd van Leenman is er nog veel meer gekomen: functioneringsgesprekken, heide-ontmoetingen, allemaal uit noodzaak. Die noodzaak heeft zijn eigen dynamiek. Her en der wordt al het erfgoed van het boeddhisme ingezet om tot betere samenwerking te komen. De tijd komt, dat zo ook de erfenis van het christendom opnieuw een rol gaat spelen.

Overigens, ook dat is al gaande. Soms op merkwaardige manieren. De kerk heeft het woord missie afgeschaft en ziedaar, bedrijven komen met een mission-statement. Zo ook met het woord passie. En de stille aandacht van het gebed heet tegenwoordig mindfullness. Ik werk zelf tegenwoordig bij een Centre of Entrepreneurship en als daar een ondernemer komt spreken voor de studenten heet zoiets: "inspirational lecture". Vanuit de kerk gezien kun je erom lachen, maar neem het maar serieus. Er is iets gaande. Men zoekt de woorden nog. Maar er moeten hooggestemde woorden gesproken worden om de Spirit gaande te houden. Dat heeft Leenman gezien en vermoed.

De maatschappij als nieuw probleem

Daar was Kerk en Wereld in het algemeen nog niet echt aan toe. Rosenstock-Huessy spreekt in dat opzicht wel van een "Terugwaarts geleefde tijd". Ongetwijfeld had men zelf het gevoel met Kerk en Wereld aan iets nieuws te beginnen, maar dat nieuwe bestond er eigenlijk in nu eindelijk goed te doen wat in het verleden fout gedaan was. Je bent dan eigenlijk teveel op het verleden gericht. De theologie van Karl Barth en ook van Miskotte hielp om de kerk los te komen van nationalisme, idealisme en burgerlijkheid. Kortom, vrij van al die fouten die de kerk weerloos gemaakt hadden tegen het nazisme. Maar het raamwerk blijft de tegenstelling tussen Kerk en Wereld. Daarin staat de kerk tegenover de staat of de statenwereld. Maar het probleem *staat* is een oud probleem. Er is inmiddels een nieuw probleem.

Dat nieuwe probleem is het probleem *maatschappij*. De maatschappij is een andere grootheid dan de grootheid staat. Tot in ieder geval de Franse revolutie was de staat het organiserend centrum van de maatschappij. Nu niet meer; nu staan zowel staten, maatschappelijke organisaties, bedrijven, belangengroepen als blinde krachten tegenover elkaar, in een grote wirwar. Ook moderne staten functioneren vaak zo. Onder de druk van de dreigende botsingen weet je er toch samen uit te komen, of je krijgt een situatie waarin iedereen slechter af is,

als je er niet samen uitkomt. Dat geldt voor Afrika, voor Libië, voor Syrië, voor Europa. We zitten met elkaar opgescheept in een te kleine ruimte zoals de acht mensen in het dagboek van Anne Frank. Daarbij staat de kerk aan de zijlijn. Dat kan ook niet anders. In de maatschappelijke strijd moet de vrede gevonden worden, moeten hooggestemde woorden gesproken worden, door de maatschappelijke stakeholders zelf.

Is dat voor de kerk een drama? Eigenlijk lijkt de kerk aan eigen succes ten onder te gaan. Immers, zo ongeveer 1000 jaar geleden was alle economie lokaal en de kerk was universeel. Alle productie vond plaats in families en dorpen of steden, plaatselijk. De kerk, daarentegen, had een universele missie. De kerk nodigde lokaal levende mensen en zelfs nationale staten altijd uit verder te kijken dan het eigenbelang. In die 1000 jaar tekenen zich een aantal stappen af waarin inderdaad ook de productie steeds meer in grote verbanden plaatsvindt. De organisatie in gilden is eigenlijk al een dergelijke stap, in de 17e eeuw komen daar vennootschappen bij en al gauw fabrieken. Tegelijkertijd wordt de kerk in een zekere zin steeds minder universeel. Er ontstaan nationale kerken, door het protestantisme, en die fragmenteren nog eens in een veelheid van denominaties, totdat om zo te zeggen, ieder individu in zijn eigen geweten zijn eigen kerk heeft, en een religieuze doe-het-zelver wordt. Nu is dus de economie, de productie, universeel en de kerk individueel, lokaal, persoonlijk. Kerk en economie hebben stuivertje gewisseld.

Leenman benoemt de theologische betekenis van die veranderingen. Want een nieuwe situatie is ook een andere Godsontmoeting. God is niet alleen anders maar telkens anders anders. Zo schrijft Leenman over de missie van Amerika, de Verenigde Staten, die meer dan de Verenigde Naties afgedwongen heeft dat wij leven in een wereld-maatschappij. Zo schrijft hij ook over de missie van Israël. Israël heeft met geweld een staat gesticht en vecht daar tot op heden vurig voor. Daarmee herinnert Israël ons eraan dat elke nationale staat uit revolutionair geweld geboren is en zijn territorium even legitiem of illegitiem bezet houdt als Israël. Amerika en Israël hebben gemeen dat hun burgers van overal op de wereld gekomen zijn om een nieuwe staat, een nieuwe wereld te stichten. Zij wijzen vooruit naar de eenheid van het menselijk geslacht. In zulke historische gebeurtenissen klinkt Gods stem.

De God van Mozes

Nog een omkering die te denken geeft. Vroeger moesten we het woord horen om de medemens als naaste te zien. Nu worden we met de medemens als naaste geconfronteerd, de ander in de weerloosheid van zijn naakte aangezicht, zoals Levinas zegt, en daardoor lezen we de bijbel met andere ogen. Als dat zo is kun je je afvragen: waar vind nu de openbaring plaats? Primair in de bijbel, of primair in deze wonderlijk nieuwe situatie? God is altijd anders anders, om het met Levinas te zeggen, of, om het met Rosenstock-Huessy te zeggen: de godsnaam ‘Ik zal zijn’ betekent: Denk niet dat je mij morgen op dezelfde manier tegenkomt als vandaag. Aan die godsnaam wijdt Leenman ook een meditatie. Eigenlijk vraagt God al van Mozes bij de brandende braamstruik om

met zijn eigen naam voor God in te staan. God stelt zich daar voor als “ik ben”, letterlijker: ‘k’gebeur...’ als het ware met puntjes erachter. Jij moet wat zeggen, het woord nemen! Wat jij gaat zeggen bepaalt wie ik ben.

Er moet nog een dergelijke omkering genoemd worden. Zo niet na Nietzsche, dan wel vanaf de massaconsumptie willen wij *leven*. Onze levenskracht tot in de volle diepte proeven en alles meemaken. Vroeger, als je van Gods genade wilde leven, moest je het driftleven onderdrukken. Het is typisch Rosenstock-Huessy om daarvan te zeggen dat dat niet een fout verstaan was van de Bijbel of van Christus, maar toen nodig. Toen Augustinus zich bekeerde moest hij afstand nemen van zijn vrouw met wie hij ongehuwd samenwoonde. Hij kon niet anders. Anders kon hij zich niet wijden aan de geestelijke, belangeloze liefde. Ons tijdperk daarentegen, zo Nietzsche, zoekt in de lust de eeuwigheid: “Alle Lust will Ewigkeit, tiefe, tiefe Ewigkeit”. De tedere streling van de ander wordt voor ons een toeleiding tot God. Om het met eigentijdse helderheid te zeggen: Vrijen is nooit lekkerder dan wanneer je werkelijk en waarachtig van elkaar houdt. Iets wat voor Augustinus onmogelijk was, is voor ons de redding uit de eenzaamheid van het ik.

Zoiets kunnen wij ook zeggen van de homofilie en daarmee gaan wij verder dan zowel Barth als Leenman. In de relatie tussen man en vrouw krijgt nu de lust de betekenis van een Gods-openbaring. Als dat zo is wordt toch iedereen een beetje “gay” om het maar zo te zeggen, lust zonder verplichting. Tegelijkertijd wordt voor homo’s het huwelijk steeds meer het model, een duurzame relatie. Leenman zei tegen mij een keer, niet specifiek hierover, maar het is wel van toepassing: ik probeer tegenwoordig gebeurtenissen niet te rechtvaardigen of af te wijzen, ik probeer te begrijpen wat ze betekenen.

Dat alles hoort bij het derde millennium, het tijdperk voorbij de tegenstelling tussen kerk en staat. In de plaats daarvan komt de tegenstelling tussen *maatschappij* en *gemeente*. Dat zijn sociologische grootheden, manieren van leven. Het gaat om leven uit *eigenbelang* of *voor-de-ander*. Althans om het primaat tussen die twee. De levensprocessen waarvan ons bestaan vervuld is moeten een tik mee krijgen van de liefde die voor-de-ander is in zelfopoffering en zelfvergetenheid. Dat is ook dagelijkse werkelijkheid: Zo vaak moet je op je werk een stap meer doen. Zo vaak moet je de gewone dingen net even anders doen.

De doordringing van het kruis

Rosenstock-Huessy noemt dat wel de doordringing van het kruis. Ons streven wordt steeds doorkruist door wat van opzij erbij komt en ons uit onze baan trekt. Door dat aan ons te laten geschieden en kruisvormig, dat wil zeggen doorkruist, te leven, door tijdig te veranderen, leven wij intensiever, ook liever. *Respondeo etsi mutabo*r, is het adagium van Rosenstock-Huessy: ik antwoord ook al transformeert dat mij.

Zo moet ook de wetenschapsbeoefening er gaan uitzien: ook in de afzonderlijke wetenschappen moet het kruis binnendringen. In de eerste band van zijn

Kirchliche Dogmatik en ook nog eens op de eerste bladzijden daarvan zegt nota bene Karl Barth dat er geen bijzondere reden is waarom de theologie een afzonderlijke wetenschap zou moeten zijn. Gods Woord moet gehoord worden. Dat moet alle waarheidsonderzoek richting geven. Barth schrijft dan: "Ook de andere wetenschappen zouden zich in laatste instantie deze en slechts deze opgave kunnen stellen, alle andere opgaven daaraan ondergeschikt maken. Alle wetenschappen zouden in hun kern theologie kunnen zijn". Feitelijk is dat niet zo en dat rechtvaardigt ook de feitelijkheid van een afzonderlijke theologie. Maar, als nu ook eens die tijd voorbij is? De economie bijvoorbeeld, maar ook de techniek moet leren kijken met de ogen van de slachtoffers, de mensen onderaan, dan pas komen er echte innovaties, dan gaat ook het economisch rekenwerk er anders uitzien. Dat is het tijdperk van de Geest. Dat is vertaling van het woord van God in de taal van de mensen. Dat is ook oogsten in plaats van zaaien. Bij Pinksteren hoorde iedereen de grote daden van God *in zijn eigen taal.*

De religie van het woord

Velen hier zullen dat gevaarlijk vinden. Waar blijft de continuïteit? De continuïteit zit voor Leenman in het verbindende woord. Aan het einde van zijn boek zijn een aantal teksten daarover opgenomen. Het woord is de toekomstige religie van het menselijk geslacht. Het woord hoort in het rijk van de Geest, niet in dat van de natuur. Een voorbeeld misschien: het woord van Merkel "Wir schaffen das". Als zij niet een dergelijk woord gesproken had, had Europa in nationalismen uit elkaar kunnen vallen. Nu schiep dit woord een nieuwe verbinding, het was een verlossend woord. Ook al zijn we er nog lang niet. Het was ook een gevaarlijk woord, een hooggestemd, een liturgisch woord. Maar het is ook een woord dat geluisterd heeft naar voorgaande ervaringen. Etymologisch hangen in gevaar en ervaring samen, varen. Er is ook samenhang met voorvaderen. Alleen wie voldoende geluisterd heeft, heeft ook zelf en ook echt iets te zeggen. Oriëntatie op voorgaande ervaringen maakt het mogelijk een gewaagde en gevaarlijke stap de toekomst in te zetten. "Ik" moet dat durven te doen. Maar zo spreekt God.

God spreekt zichzelf nog wel eens tegen. Maar juist in hun verschillen hebben mensen elkaar iets te zeggen. Verschillende bijdragen moeten niet op één noemer gebracht worden, maar in hun tegenstrijdigheid vormen ze een dialoog en openen ze een toekomst, als ze tijdig naar elkaar weten te luisteren. Ook hier een omkering: iedere religieuze traditie had zijn eigen waarheid in strijd met en correctie op de anderen. Zo groeiden de verschillende tradities steeds verder uit elkaar. In het derde millennium kunnen die stemmen eindelijk oor voor elkaar krijgen. Jou is een bepaalde ervaring tot openbaring geworden. Wat aan anderen is geopenbaard kun jij niet zo meemaken. Maar kan dat wat een ander meegemaakt heeft met God in de weg die hij met God heeft afgelegd deel worden van de voleinding? We kunnen ontdekken dat we eigenlijk steeds al een gesprek vormden, ook met onze tegenstrijdige openbaringen. De ketter keert huiswaarts, zo zegt Ehrenberg. De ketter noemt hij dat, met een verwijzing naar de etymologie van het woord, want een ketter is iemand die met een deel

van de waarheid aan de haal gaat. De verschillende tradities hebben elkaar iets te zeggen, ook als ze blijvend verschillend zijn. Een dialoog vol tegenspraak, maar door die tegenspraak in vrede te voeren voorkomen we geweld. Dat is wat Leenman bedoelt met de religie van het woord. Het woord verandert ons. Deze kracht van sprekend en luisterend veranderen dat is de stem van God die ons naar onze bestemming voert.

De bijbel- en maatschappijvisie van Bas Leenman: uitdaging en reserves

Rinse Reeling Brouwer

Beste redacteuren, beste leden van de vereniging *Respondeo*, beste uitgever, goede vriendinnen en vrienden,

De eerlijkheid gebiedt mij te bekennen: de naam Bas Leenman was mij onbekend toen Otto Kroesen mij het verzoek overbracht een enkel woord te schrijven ter aanbieding van de zojuist gepresenteerde bundeling van zijn nagelaten teksten. Nu ja, zend het pakket maar eens toe. En u begrijpt: ik begon onmiddellijk te lezen in de briefwisseling, of beter: in de *weergave* van de briefwisseling van deze man, Bas Leenman, met K.H. Miskotte, meteen aan het begin van de bundel ná de Inleiding en de autobiografische notities. De weergave leek me niet van gespeend, maar niettemin was het mij na lezing ervan meteen duidelijk: aan het verzoek hierop in te gaan *kan* ik mij niet onttrekken!

Miskotte en Leenman

De lezer zal direct bemerken dat Miskotte niet alleen een onmiskenbare persoonlijke sympathie en bewondering voor Leenman koesterde, maar ook veel van hem verwachtte als 'pionier eersteklas', als verkenner van een nieuw land, als uitdager tegenover wiens avontuurszin hij zichzelf 'klein en laf voelde'. Tegelijk is de spanning tussen beiden bij tijden ondraaglijk groot: voor Leenman omdat hij zijn oudere vriend bij veel van zijn voorstellen niet meekrijgt, voor Miskotte omdat hij bij die voorstellen nu juist op het spel ziet staan wat tot het hart van zijn eigen theologische inzet behoort. Veel van de aarzelingen van Miskotte zijn die van mij – ik zeg het meteen maar, en het blijkt ook wel uit de titel van dit toespraakje -, maar ik steun gaarne, ook als bekleder van de mede naar hem genoemde leerstoel, het initiatief om deze dwarsligger op het spoor dat Miskotte gaat aan het woord te laten komen als hartstochtelijke vertegenwoordiger van de vraag *waar dat spoor eigenlijk heen voert*? De uitdaging, die Leenman met zijn levensgang belichaamt en die hij welsprekend en in een

onmiskenbaar eigen stijl verwoordt, ligt, kort aangeduid, hierin: sluit je als kerkelijk theoloog niet op in je kerkelijke organisatie, die een grootse functie heeft *gehad* maar die nu een zaak van het verleden is, en ga de wereld in – de wereld van de industrie, van de psychiatrie, van de communicatie -, om dáár het goddelijke woord terug te vinden in mensenwoorden, om dáár de tekenen te verstaan en de tijden en gelegenheden te onderkennen. Besef dan, zegt Leenman – en hij zegt het *mij* -, besef (ten eerste) dat de Bijbel van een kerkelijk boek is geworden tot een mensenboek, besef (ten tweede) dat de Naam voortgaat te groeien en dat het Woord voortgaat te incarneren, en wel daar waar je het niet verwacht, en besef (ten derde) dat de God van wie de Bijbel spreekt na elke mislukking voortgaat nieuwe opstandingen te bewerken. Bij elk van de drie hiermee aangeduide aspecten van de ene uitdaging – (1) de verhouding van kerk en mensheid, (2) de voortgang van het Woord in de geschiedenis en (3) het vastlopen en ook weer op onverwachte wijze voortgaan van God – formuleer ik nu een enkele gedachte. Vat u het maar op als een poging tot 'doorkruisen' van de gedachtegang van Leenman in de zin waarin Otto Kroesen zojuist deze handeling heeft omschreven.

De kerk en de maatschappij, tegenstellingen?

De eerstgenoemde verwoording van de uitdaging – 'van kerkelijk boek tot mensenboek' – vormt één groot appel aan een in zichzelf besloten kerkelijkheid, zich te laten wegroepen uit haar eindeloze zelfreflectie, niet te blijven hangen in rouw over een door Leenman duidelijk onderkend en sindsdien alleen maar in hogere versnelling voortgezette ontkerkelijking van het sociale leven, en de ogen wijd open te houden voor de werking van de Geest tot ver buiten de steeds poreuzere muren van de christenheid. Dat het in de Bijbel gaat om het geheim van de humaniteit en dat de cirkels waarin die humaniteit tot uitdrukking komen niet wijd genoeg getrokken kunnen worden, is een onvergetelijk inzicht. Toch proef ik bij Leenman ook een poneren van alternatieven dat me niet altijd zuiver voorkomt, een retoriek dat het 'niet meer' om de kerk 'maar nu' om de maatschappij zou gaan. Zijn we daarmee geholpen? Ik zou hier de tegenvraag willen stellen, of de humaniteit waarvan de schriften van Israël getuigen niet altijd óók een geheimenis blijft, of het wel zo vanzelfsprekend is dat het specifiek-israëlitische spreken over de mens bewaard blijft in de algemene, uitgeholde taal over mens, mensenrechten, menseneer, en of er in de cultuur niet ook telkens weer een crisis dreigt op te treden in het spreken over humaniteit, die zo maar kan omslaan in cynisme en geweld Leenman zelf was een kundig en hoogst origineel exegeet, wiens schriftuitleg het lezen meer dan waard blijft ook als je er een en ander tegenin zou willen brengen – maar hoe weet hij, dat wat *hij* in de schriften vindt ook buiten de wereld der schriftgeleerden als vanzelf zal worden teruggevonden? Is daar geen bijzondere arbeid voor nodig, een gedisciplineerde concentratie op het allerminst alom gedeelde vooroordeel dat de Bijbel een goed en goed samengesteld boek is? Ik herinner in dit verband graag aan de merkwaardige verstrengeling van verhalen over twee vrouwengestalten in Marcus 5. Daar is de bloedvloeiende vrouw uit de menigte, die te midden van de massa Jezus aanraakt en genezing zoekt – *en* daar is het dochtertje van de synogogehoofdman. De evangelist speelt de beide

vrouwenfiguren, en daarmee de beide vragen die op Jezus afkomen, niet tegen elkaar uit, maar onderstreept haar onderlinge verwantschap met tal van literaire middelen, zoals met het getal twaalf – de twaalf jaren van bloedvloeiing zonder dat enig arts een middel weet aan de ene, de twaalf levensjaren van de dochter-der-wet aan de andere kant. *Beide* vrouwen zijn gestalten van het *ene* volk van God, en Jezus geneest zowel op de straat als in de grootste intimiteit van het synagogale huis. Is de opwekking van de ene gestalte niet nauw verbonden met de genezing van de ander? Waarom dan zo antithetisch gesproken? En waarom de nood van de synagoge, die haar einde nabij is, zo gebagatelliseerd?

De tegenstelling tussen messiaans en historisch

Maar nu zegt Leenman tot Miskotte en tot een ieder die zich bij hem aansluit in de tweede plaats: je blijft nog veel te veel in die Bijbel hangen. Onderken nu toch dat het Oude Testament een vervolg vond in het Nieuwe – ai, zo'n progressieve opvatting van de verhouding van de testamenten doet het bij bepaalde Duitse theologen vandaag de dag heel goed; ik denk aan Notger Slenczka en de discussie die hij heeft ontketend – en onderken dan ook, zo vervolgt Leenman, dat we nu in het derde millennium nog weer nader voorwaarts zullen trekken, ook aan het Nieuwe Testament voorbij. Besef dat het verhaal vérder is geschreven in de geschiedenis, en dat de vleeswording van het goddelijke woord tot mensenwoord steeds verder doorgaat op de wijze van een wassend 'proces', omdat de Zoon van God in toenemende mate, al meer en meer, verschijnt als een zoon des mensen. Kijk maar, 'lees' de geschiedenis, zoals Jeremia in het gebeuren om hem heen de goddelijke bedoeling 'las'. En doe dat, omdat de Naam die zich aan Mozes openbaarde keer op keer opnieuw verschijnt in de gebeurtenissen van die geschiedenis. Ik moet bekennen: deze thesen gaan lijnrecht in tegen een aantal motieven die mijn eigen theopolitieke existentie vrijwel van het begin af hebben bepaald. Toen ik in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw pleitte voor de zaak van Karl Marx, zoals die vooral buiten de gemeente present was, deed ik dat met een studie waarin ik met een beroep op enkele contemporaine marxistische wijsgeren betoogde dat Marx nu net kon worden *losgemaakt* van die grote reus Hegel vóór hem, dat het niet nodig was zijn denken op te vatten als een progressieve geschiedenisfilosofie, waarin de mensheid door diepten heen alleen maar vooruit kon gaan. 'Nichts Historisches kann von sich aus sich auf Messianisches beziehen wollen', luidt een van mijn lievelingscitaten van Walter Benjamin, uit diens *Historisch-politiek fragment.* Geen scheiding, maar ook geen vermenging van het messiaanse met het historische, zei ik zelf met behulp van de formule van Chalcedon – maar juist het christologisch dogma lijkt Leenman voor hopeloos achterhaald te houden. Het bijbelse woord, zo heb ik geleerd, valt niet af te lezen aan het gebeuren, maar onderscheidt zich *in* het gebeuren *van* het gebeuren. En Christus is niet de idee van de werking van de Logos in het geheel van de geschiedenis, maar een persoon met een heel eigen geheim, dat juist *in die unieke personaliteit* alle mensen aangaat. Alleen tegen de achtergrond van deze inzichten, die voor Miskotte zo beslissend waren, durf ik het avontuur aan, te rekenen met gelijkenissen, echo's, ontdekkingen van het messiaanse geheim op de meest onverwachte plaatsen buiten Bijbel en gemeente.

Antimetafysische wending in de theologie

Nu valt er, achter Bijbel, kerk en Christus, ten derde ook nog iets te zeggen over de God, die volgens de opmerkelijke titel van deze bundel bereid is... 'stuk te lopen'. Het lijdt geen twijfel dat Leenman hier – blijkbaar met beroep op een uitspraak van 'de' Jood na de Shoah (hij vermeldt niet welke Jood) een krachtig beeld introduceert dat breekt met een lange metafysische traditie waaraan de christelijke theologie zich zolang horig heeft gemaakt. God, déze God, is niet onveranderlijk, niet onbewogen, niet *expers passionum*, buiten elk lijden en alle passies, maar Hij is bereid nederlagen te ondergaan, vast te lopen, met zijn mensenvolk mee onder te gaan om dan ook weer mee op te staan in telkens weer ongedachte gedaanten. De antimetafysische wending in de theologie, waaraan Leenman hier deelneemt, is ook in mijn ogen onomkeerbaar. Tegelijk neem ik geregeld waar dat ze omslaat en doorslaat in een wijze van spreken die ik evenmin voor bijbels verantwoordbaar kan houden. Beslissend is hier de wijze waarop je het 'woord van het kruis' uitlegt. Wanneer je zegt dat God deelheeft aan de weg van zijn zoon Jezus de diepte in, zich zijn lijden en zijn dood aantrekt tot in zijn diepste wezen, zeg je dan óók dat hij daarmee deelheeft aan een nederlaag, aan een mislukking? Ik ontken dit. Barth zegt: juist in de ontlediging van zijn Zoon laat deze God blijken wie Hij is, namelijk een God vol ontferming, die niet onverschillig staat jegens het verzet tegen hem, maar het op zich neemt, het wegdraagt. Als je dat nu van het kruis moet zeggen, hoe staat het dan met andere verhalen van nederlagen of mislukking? Inderdaad: in Exodus 32 – de tekst die hier in dit huis juist als de sidra *Ki Tissa* voor de voorlezing op sabbat staat aangegeven -, toont de Naam zich, in reactie op de aanbidding van het stierkalf, voor een moment tegenover Mozes bereid zijn volk te laten vallen om met Mozes opnieuw te beginnen. Op dat ene moment staat alles op het spel. Maar dan verhaalt het vervolg hoe de Naam zich er door Mozes, de middelaar, van laat overtuigen dat het geen goed idee was, maar dat Hij moet blijven bij zijn voornemen, zijn initiatief. Deze God stelt dus zijn plannen wel in de waagschaal, maar bindt zich tenslotte toch aan zijn verbond, is toch uiteindelijk volhardend en betrouwbaar in zijn voornemens. Zeg je dat niet, dan zet je de deur open naar de grilligheid van pakweg het homerische pantheon – en precies de afkeer van die grilligheid stond bij de Grieken aan de basis van de ontwikkeling van een metafysica. Leenmans suggestie van een 'biografie' of zelfs een 'autobiografie' van God houd ik daarom, zolang er geen betere argumenten op tafel komen, voor een exces; die kant kunnen we maar beter niet op. Zeker, God bindt zijn eigen verhaal aan het verhaal van mensen, maar dat is – zoals ik onder het voorgaande punt al stelde – geen algemeen verhaal van de algemene mensheidsgeschiedenis, geen 'boek van dood en opstanding van Tijden' -, het is een bijzonder verhaal dat juist in zijn bijzonderheid alle mensen aangaat. Zonder twijfel: de miljoenen-voudige Jodenmoord heeft ons ontregeld en dient ons blijvend te ontregelen, ook in ons spreken van God. Maar is het schrijven van een nieuw groot verhaal van God, waarin zijn veronderstelde mislukking is geïntegreerd, wel werkelijk een blijk van ontregeling? Of is het veeleer een blijk van het onvoldoende ernstig nemen van de ontregeling?

Serieuze uitdaging

In de aldus aangegeven richting, fragmentarisch aangeduid, denk ik het gesprek met Leenman te voeren – en naar ik hoop is het u allen duidelijk, hoe *serieus* ik de uitdaging acht die hij, de vriend van Miskotte, mij, de zelfgekozen leerling van Miskotte, voorlegt. Ik maak tot slot nog twee opmerkingen over de aard van de verzameling teksten die ons vandaag ter hand is gesteld. De ene opmerking: het is onmiskenbaar dat het leven van Bas Leenman nauw verweven is geraakt met dat van Eugen Rosenstock-Huessy, en wel in toenemende mate. De bezorgers van de tekst hebben er terecht van afgezien de afhankelijkheid, nee: de werkgemeenschap tussen beiden exact te registreren. Er staat niet telkens bij: kijk, dit is een gedachte van Rosenstock, die vind je daar en daar of: kijk, hier legt Leenman een eigen gedachte aan Rosenstock voor. Je kunt dat laatste soms vermoeden – ik doe het bijvoorbeeld bij bepaalde, hoe dan ook opmerkelijke, en vermoedelijk meer poëtisch dan historiografisch op te vatten getallen-symbolische waarnemingen (Leenman toont hier een opmerkelijke quasi-'magische' gevoeligheid) -, maar het is niet geregistreerd. Het is aan veel grotere kenners van Rosenstocks werk dan ik ben, hier nog eens andere verheldering te verschaffen. Mijn tweede opmerking betreft datgene wat de 'tijdgebondenheid' van teksten pleegt te heten – we beseffen, dat er geen teksten bestaan *zonder* binding aan de tijd. Ook hier zijn de bezorgers van de bundel kies geweest. Ze zeggen niet: kijk, zo dachten ze toen, of: hier wijst Leenman een historische bestemming aan van een volk, van een mens, welke we hem naar ons huidige gevoelen niet gemakkelijk zullen nazeggen. Een enkele maal wanneer ik over een opmerking struikelde – zoals bij de volstrekte vanzelfsprekendheid van de *man* als kostwinner in de jaren vijftig, of bij het in een adem noemen van homoseksualiteit en jeugdverwildering nog in 1966 (Otto Kroesen sprak er ook al van,-, sprak ik tot mijzelf: 'even slikken, Rinse, en gewoon doorlezen'. Bij het lezen van historische teksten behoort nu eenmaal altijd óók een zekere mate van *historisering*. En verder zou ik maar niet al te snel roepen dat bepaalde lijnen die Leenman doortrekt naar de toekomst 'zo niet zijn uitgekomen' – want in Israël was zelfs het niet-uitkomen van een profetie nog geen laatste argument tégen het gezag van een profeet. Een profetische gestalte, dat durf ik wel te beweren, was Bas Leenman zeker. Wat er bij nadere toetsing vooralsnog als waar en wat er als vals valt te karakteriseren aan zijn profetie, daarover kunnen wij ons als lezers, als volgers, als gedaagden en als uitgedaagden, nu gezamenlijk onze gedachten vormen. En daarvoor zijn we de bezorgers van deze bundel dankbaar!

EEN LANS VOOR SYNAGOGE EN KERK

Hans van der Heiden

En een tempel zag ik in haar niet
(Openbaring 21 : 22)

Toen Henk van Olst mij vroeg om bij deze presentatie te spreken over dit onderwerp, had ik wel een idee van wat ik wilde zeggen. De titel van het boek van Bas Leenman stuitte bij mij meteen op verzet. Uit de joodse traditie ken ik wel de gedachte, dat God zijn scheppingswerk niet afmaakte om ruimte te laten voor de mens om de schepping te voltooien, om zijn partner te worden in het heel maken van de schepping. Dat is heel wat anders dan "stuklopen"... Een tekst als "de tijd van de kerk is voorbij ..." irriteerde me ook. Voor mijn gevoel is er in deze tijd nog heel veel te doen voor de kerk. Niet op de manier van vroeger: een kerk die weet hoe het moet en dat uitdraagt in de wereld. Maar anders, meer bescheiden. Nee, ik zie dat niet zo, dat de tijd van de kerk voorbij is.

Ergernis

Ik begon het boek van Bas Leenman te lezen. Na de heldere *Inleiding* van Otto Kroesen begon ik aan Leenmans *Briefwisseling met Miskotte.* Ontroerend, de vriendschap van die twee... Ik zou daar wel langer bij willen stilstaan, maar dat is niet mijn opdracht. Ik vind het echt een menselijk document over de rol van vriendschap, een vriendschap in brieven. Ik kende Bas Leenman niet, maar nu begon ik te begrijpen met wie ik te maken had.... Eén ding: bijzonder troffen mij de uitbarstingen van ergernis bij Miskotte, waarvoor hij in de volgende brief meteen zijn excuses aanbood.

Ergernis ervoer ik ook bij het lezen. In het stuk *Noodzaak voor de industrie om de kerk te ontmoeten?* (met een vraagteken) luidde een van de eerste zinnen: "Natúúrlijk (accenten op de u's) heeft de kerk de industrie niets te zeggen! (uitroepteken)." Dat prikkelde me! Die ergernis kwam telkens terug bij het lezen

van de andere teksten. Vaak ook omdat ik gewoon niet begreep, wat de schrijver precies bedoelde. (Trouwens, is er wel iemand in de zaal, die zich bij het lezen van Rosenstock en zijn leerlingen nooit geërgerd heeft?) Maar het begon wel te schuiven. In bepaald opzicht is de tijd van de kerk voorbij, inderdaad. Mensen ervaren zich niet meer als lid van de kerk, maar eerder als lid van de samenleving, de maatschappij. Het dagelijks leven wordt niet meer geregeerd door de regels van de kerk maar door de wetten van de samenleving. Daar kan ik het mee eens zijn en dat ervaar ik ook niet als een negatieve ontwikkeling. Maar anderzijds komt in de teksten van Bas Leenman ook hier en daar naar voren, dat hij de Bijbel van belang blijft vinden voor de samenleving. De samenleving (de industrie) mag dan haar eigen moraliteit ontwikkelen. Tegelijk hebben mensen die geloven nog wel degelijk iets te doen in de samenleving. Ik schoof verder op in de richting van Bas Leenman.

Maar het viel me niet mee het allemaal helder te krijgen. Goed, Bas Leenman heeft afstand genomen van de kerk (een enkele keer lijkt hij dat te betreuren). Anderzijds is van Rosenstock-Huessy bekend, dat hij tot op hoge leeftijd de zondagse kerkdiensten bleef bezoeken en met een zekere voldoening daarbij zijn liturgische rol (het aansteken van de kaars) vervulde. (Interruptie uit de zaal: "Hij preekte ook wel!") Ik haalde *Widerstand und Ergebung* van Dietrich Bonhoeffer er bij en las nog eens de teksten over de "religieloze interpretatie van het christelijk geloof". Daar vond ik wel overeenkomsten, zoals de mondigheid: op verschillende levensterreinen denken en handelen de mensen zonder God als werkhypothese. We zijn op weg naar een volkomen religieloze samenleving. Daarin leven wij *etsi deus non daretur* (alsof God niet bestaat). Maar aan de andere kant spreekt hij ook van een "Arkandisziplin[1]": in een zekere afzondering bewaren de gelovigen het geheim van het Woord en laten zich erdoor inspireren. Dus: bidden en het goede doen. Op die manier blijft de kerk volgens Bonhoeffer wel degelijk een rol spelen in de wereld van de toekomst, in de "maatschappij". Dat vind ik wel een belangrijke aanvulling op het denken van Bas Leenman.

De taal als enige religie

De wereld van de toekomst, de planeet waarop mensen in vrede samenleven, met als ene en enige religie de taal: om die wereld gaat het Rosenstock-Huessy en Leenman. En die nieuwe wereld, die maatschappij, kondigt zich in onze dagen, in de tijd na twee wereldoorlogen, het "derde millennium", al aan. De Industrie - aldus Leenman - als de meest typerende grootheid van onze samenleving, ontwikkelt al op grond van de dagelijkse realiteit een eigen moraal, ze wordt daar als het ware toe gedwongen. Ze móet een goed product leveren, anders bereikt ze de mensen in de samenleving niet, kan ze niet bestaan. En in de bedrijven moet ze een sfeer van welwillende menselijkheid ontwikkelen, anders komt er niets terecht van het zo noodzakelijke samenwerken en functioneert ze niet. We zijn op weg naar die ene planeet, waar mensen met elkaar

1 afgeleid van de oudkerkelijke uitdrukking disciplinum arcanum (Lat. arcanum betekent "geheim"), die verwijst naar een liturgie en leer voor een kring van ingewijden.

praten en elkaar verstaan. Daarvoor is de kerk niet (meer) nodig, aldus Leenman. De maatschappij leeft uit de erfenis van de kerk, maar zonder de kerk.

Er zijn in onze tijd inderdaad wel voorbeelden van mensen die samenkomen, zonder daartoe door de kerk of de overheid te zijn geroepen, om zaken met elkaar te bespreken en te regelen. Zomaar een greep uit wat ik onlangs in de media tegenkwam. De organisatie "Buurtzorg" die - in reactie op misstanden bij de grote zorginstellingen - het zorgwerk van onderop organiseert, in zelfsturende teams met minimale overhead. Bij Omroep Fryslân zag ik een programma over energiecorporaties, die door burgers in een bepaald dorp of een bepaalde streek worden opgezet om op betaalbare manier groene energie te ontwikkelen: in Pingjum maken burgers plannen om zelf - o.a. middels een eigen dorpsmolen - het dorp van energie te voorzien, als tegenbeweging tegen plannen van overheid en bedrijfsleven om een groot windmolenpark te bouwen aan de kop van de Afsluitdijk, wat hun uitzicht aanzienlijk zou gaan bepalen. En ook als het gaat om hulp aan vluchtelingen komen er overal in het land initiatieven van de grond, zoals de Syr in Utrecht rond een Syrisch restaurant, dat werkgelegenheid biedt aan vluchtelingen en zorgt voor ontmoeting en - natuurlijk - lekker eten met elkaar. Beginnetjes, of voorbodes, van het leven van de planeet.

Maar er is nog wel een heel lange weg te gaan! Er zijn zelfs ontwikkelingen die in tegengestelde richting wijzen. De maatschappij - de Industrie - put niet als vanzelf uit de erfenis van de kerk. Maar onder invloed van het neoliberalisme ontwikkelt zij een moraliteit, die daaraan tegengesteld is. De Tsjechische denker Tomas Sedlacek stelt dat de economie een geloof is, dat ontkent een geloof te zijn. Dankzij dit geloof dringen morele noties als egoïsme en eigenbelang zich op de voorgrond. Aandeelhouders en beurswaarde bepalen het beleid: het is overnemen of overgenomen worden. De concurrentiestrijd is daarom hevig en heeft zijn uitwerking op de kwaliteit van het product (VW!!) en op de mensen: zware arbeidsomstandigheden en verlies van werkgelegenheid. Als we daarnaast dan nog denken aan de manier waarop onze regering, en Europa, met de vluchtelingencrisis omgaat, dan is er genoeg reden om ons af te vragen of Bas Leenman niet wat te optimistisch is als het om het vermogen van de maatschappij gaat om een moreel samenleven te ontwikkelen. Wordt er niet wat te weinig rekening gehouden met het tekort van de mens, dat we in de kerk vroeger "zonde" noemden? Kan de kerk en de bron waaruit zij leeft gemist worden?

De barensweeën van een nieuwe schepping

Maar ik begrijp, dat we in dit derde millennium nog niet leven als burgers van die ene planeet, maar dat we er naartoe op weg zijn. Wat we nu beleven zijn de barensweeën van de nieuwe schepping, kunnen we met Romeinen 8 zeggen. Of met Leenman en Rosenstock: een nieuwe periode in de mensheidsgeschiedenis wordt altijd uit een crisis geboren, een revolutie of een oorlog... Wat ik aanvoerde bewijst dus niet hun ongelijk, integendeel... Mijn eerste idee was dat vol-

gens beiden het ontstaan van de mensheid van de planeet een soort wetmatigheid was, die - weliswaar door crises heen - als vanzelf tot stand zou komen. Maar bij nader inzien blijkt bij hen toch het besef te leven, dat mensen die de erfenis van het tijdperk van de kerk in zich dragen hard zullen moeten werken en strijden om die nieuwe mensheid te laten ontstaan. Daar kan ik het mee eens zijn. Maar daarbij ben ik toch van mening, dat zij het niet zonder voortgaande voeding kunnen stellen. Zonder dat verwatert de erfenis van de kerk. Wat mij betreft komt de kerk daarbij dus toch nog in beeld, al is het dan misschien als Arkandisziplin.

Jonathan Sacks

Ik maak nu een sprong(etje) van kerk naar synagoge. Bij Leenman lees ik, dat de synagoge een belangrijke bijdrage kan leveren aan deze overgang in tijden van crisis. Hij stelt, dat Israël, meer dan andere volken, het volk van de geschiedenis is. Dat het vanuit wat het heeft meegemaakt (met name in de diaspora en vooral tijdens de Holocaust) heeft geleerd om op te staan en verder te gaan, op nieuwe wegen. Het volk dus dat de mensheid door de crises heen zou kunnen leiden naar het leven van de planeet. In dit verband wil ik u laten kennismaken (voor zover u hem nog niet kent) met Jonathan Sacks, die tot 2013 opperrabbijn was van het Verenigd Koninkrijk en de Commonwealth. Hij laat zich niet zomaar inpassen in het denken van Leenman en Rosenstock, maar er zijn zeker parallellen. In reactie op de aanslag op de Twin Towers in New York, 9/11 2001, schreef hij *The Dignity of Difference,* in het Nederlands vertaald als *Leven met verschil.* Hierin keert hij zich tegen de gedachte van de *Clash of Civilizations* (Huntington), althans tegen de veronderstelling dat deze onoverkomelijk zal zijn. Wat hij vervolgens beweert kan met het motto van Rosenstock, *Respondeo etsi mutabor,* ik zal antwoord geven, ook al moet ik daartoe veranderen, worden samengevat. De verschillende beschavingen moeten met elkaar in gesprek komen. Daarbij is het hem niet om eenheid te doen, want dat is volgens hem onmogelijk, maar om een wijze van samenleven, een verbond, een *modus vivendi,* die vrede en gerechtigheid op aarde mogelijk maakt. Of dit uiteindelijk uitloopt op de ene planeet, met één religie, nl. de taal, daarover lezen we bij hem niet. Dat is voor hem te ver weg. Voor Israël, het volk van de geschiedenis, is de volgende stap van belang; of dat de laatste zal zijn is zeer de vraag.

Rabbi Sacks heeft meer geschreven, o.a. *To Heal a Fractured World, the ethics of responsibility.* Met dat boek heb ik me de laatste tijd intensief beziggehouden en zojuist heb ik de vertaling ervan afgerond. Skandalon hoopt het nog dit jaar uit te geven onder de titel *Een gebroken wereld heel maken, verantwoordelijk handelen in tijden van crisis.* Dit boek heeft veel dat ons, joden, christenen en anderen, kan helpen om door de crises van onze dagen de weg te vinden naar een wereld waarin mensen in vrede en gerechtigheid met elkaar kunnen leven.

Het kernwoord van het boek is *verantwoordelijkheid,* waarin we dus weer het woord antwoord terugvinden. De mens is allereerst geroepen om antwoord te geven op de roep van God, die hem uitnodigt om mede verant-woordelijk te zijn voor zijn schepping, om partners van Hem te zijn in het voltooien van zijn

schepping. En de mens is geroepen antwoord te geven op de roep die van de ander naar hem uitgaat. De mens komt tot zijn bestemming door antwoord te geven. Niet anders dan in de taalleer van Rosenstock-Huessy.

Waar Rosenstock en Leenman zich wel eens overgeven aan hoogdravende gedachtespinsels (if I may say so), blijft Sacks i.h.a. met zijn voeten op de aarde. Hij wil een vertolker voor onze tijd zijn van de wijsheid van de Talmoed. De "wijzen" die daarin aan het woord komen zagen het als hun taak om hun gemeenten, die steeds een minderheidsgroep vormden in hun samenleving en niet zelden gediscrimineerd en vervolgd werden, zo te leiden dat zij konden overleven, maar meer nog, dat zij een positieve bijdrage zouden leveren aan de samenleving waarvan zij deel uitmaakten. Dan vallen er al meteen lijnen te trekken naar onze situatie, waarin de christelijke gemeenten moeite hebben hun houding te vinden als minderheidsgroep, maar zich ook geroepen weten iets ten goede te betekenen voor de ander en voor de samenleving als geheel. Jezus: "jullie zijn het zout der aarde, het licht der wereld": zout dat bewaart tegen verderf, licht dat de weg wijst in het donker. En dat is toch juist, wat denkers als Leenman en Rosenstock, met hun verschillende houding tegenover de kerk, toch ook van ons christenen willen.

De vriendelijkheid van vreemden

Ik wil daar niet te lang over uitweiden. Dit is niet de presentatie van het boek van Rabbi Sacks, maar van dat van Bas Leenman. Ik noem een paar dingen. De *vriendelijkheid van vreemden* is zo'n principe van de "wijzen": het wil een uitwerking van het hebreeuwse begrip *chesed* zijn: door de ander, ook al is hij vijandig, als vriend te benaderen, schep je voorwaarden om in vrede met elkaar te leven. Een andere gedachte: door bij rampen die je overkomen niet te vragen: waarom overkomt mij dit, maar wat zijn in deze situatie de mogelijkheden, de kansen om verder te leven, dus door niet aan het verleden te blijven hangen maar je op de toekomst te richten, gaan er nieuwe wegen voor je open. In het klein en in het groot zijn dit gedachten, waar mensen verder mee kunnen. Moet u ook denken aan de vluchtelingencrisis, aan een bondskanselier Merkel, aan - wat verder weg - een premier Trudeau van Canada? Er staan in het boek ook voorbeelden van mensen, die van hun ongeluk of handicap iets positiefs weten te maken, dat hun leven zin geeft en anderen verder helpt. En dan komen er nog van die heerlijke verhalen in voor, die ons bemoedigen en verder helpen. Geen grote visioenen - dat laat Sacks aan de profeten over - maar haalbare dingen: mensen door een crisis heen helpen, strijd voorkomen, een sfeer van humaniteit, medemenselijkheid creëren. "Wie één mens redt, redt de hele wereld". Kortom: een gebroken wereld heel maken.

Dat kan de betekenis van de synagoge zijn voor de samenleving: haar leden toerusten en bemoedigen om zo te leven te midden van de mensen. En de stap naar de christelijke gemeente is dan ook snel gezet. Ik noemde al Jezus' woord: jullie zijn het zout der aarde, het licht der wereld... Ik denk dat de rol van de kerk voorlopig niet is uitgespeeld. Niet terug naar vroeger, maar toekomstgericht. Een kerk die door haar leden in de gesecularisseerde maatschappij aan-

wezig is, en daarin alle krachten ondersteunt, die werken aan vrede, gerechtigheid en humaniteit. De wereld (ook de "maatschappij") heeft gemeente – voorlopig nog wel – nodig.

Stanley Hauerwas, de Amerikaanse theoloog, onlangs in Nederland, bepleit dat ook: dat christenen present zijn in de samenleving, maar dan wel als christenen in het publieke leven, openlijk. Ik voel meer voor een anonieme aanwezigheid overigens niet zonder de bereidheid rekenschap af te leggen van de hoop die in ons is (Bonhoeffer). Maar ik moet eerlijk bekennen, dat de gedachte van Hauerwas van een "robuuste" gemeente, die als christengemeente present is in de samenleving, me ook wel aanspreekt. Vooral omdat ik langzamerhand wat genoeg krijg van de zelfcensuur die christenen zich vaak opleggen in onze D66 cultuur. We hoeven ons het Evangelie niet te schamen. En juist ook als we in gesprek gaan met anders-gelovigen zoals moslims moeten we dat doen met open vizier, en ons christen-zijn niet verloochenen.

Wat kan de kerk leren van Bas Leenman

Voor ik mijn verhaal afsluit wil ik de vraagstelling even omkeren: wat kan de kerk leren van Bas Leenman? Niet een onbelangrijke vraag, al valt die niet binnen mijn onderwerp. Of natuurlijk toch. Aanstekelijk vind ik: de hartstocht naar een nieuwe wereld, die één zal zijn. Die kan ons wegroepen uit een binnenkerkelijkheid die teveel op persoonlijk heil gericht en te defensief is. Niet achterom kijken naar wat voorbij is, maar vooruit naar wat komen gaat. Dit kan ons weer vertrouwen geven, dat wij echt iets te zeggen hebben aan, echt iets te betekenen hebben voor de wereld. Zonder zelfgenoegzaamheid, maar ook zonder gene.

Samenvattend: wat kan de rol van de kerk zijn in de samenleving, die volgens Leenman en Rosenstock op weg is naar de planeet? Door middel van de gelovigen aanwezig zijn in alle verbanden als zout en licht. Dat is één. Om dat te kunnen en te blijven doen is nodig, dat christenen samenkomen in een gemeente om de Schriften te openen en de Liturgie te vieren. Dat is twee. En het derde: partner zijn in het gesprek met andere religies en/of culturen. Dat gesprek moet gevoerd worden om met elkaar een *modus vivendi* te vinden, die oorlog voorkomt en de weg naar vrede opent. Over hoe dat het beste vorm kan krijgen, moeten we nog ernstig nadenken.

Tot slot: ik vond bij Leenman nog een zin, die me bijzonder aansprak: "Wat verenigt ons mensen dan eigenlijk? Welnu, *het diepe lijden van de volken verenigt ons.* Wij zijn tot een de gehele mensheid omvattende lijdensgemeenschap geworden." Een grote, verheven gedachte. De houding van Europa lijkt daarmee te vloeken: het lijden van de vluchtelingen drijft ons uiteen. Europa zou de boot naar het leven van de planeet wel eens kunnen missen.
Het is opmerkelijk dat zowel Rosenstock als Leenman zich in hun latere levensjaren hebben bekommerd om lijdende mensen. Leenman heeft een tehuis opgezet, in Castleton, voor uitbehandelde psychiatrische patienten: zijn zoon Willem zet dat werk nog voort. In het Haarlemse Rosenstock-Huessyhuis deed

Bas' broer Wim samen met anderen ook dergelijk werk. En de zojuist aangehaalde Hauerwas wijst gehandicapte mensen aan als degenen "van wie wij kunnen leren een gemeenschap te vormen waarin gebrokenheid, kwetsbaarheid en tederheid kan bestaan en die een alternatieve manier van leven biedt in een liberale, kapitalistische samenleving" (Trouw, 13 februari 2016).
En tenslotte Bonhoeffer: de Bijbel wijst de mens naar de machteloosheid, het lijden van God: alleen de lijdende God kan ons helpen. De mens wordt geroepen het lijden Gods aan een goddeloze wereld mee te lijden.
Wat ons mensen verenigt is het diepe lijden van de volken. Dat is de taal die het menselijk geslacht verstaat. *Respondeo etsi mutabor!*

Aan de andere kant van de heuvel

Jan de Vlieger
naar Elie Wiesel

Elie Wiesel vertelt een verhaal over een man in een klein stadje die droomt dat het leven aan de andere kant van de heuvel veel mooier moet zijn. Elke dag zit hij in z'n kleine schoenmakersatelier schoenen te repareren, kijkt uit het raam, voelt het verlangen naar die andere stad, en hij weet: op een dag ga ik weg; er is iets in mij dat maakt dat ik daar naar toe moet.

Op een dag besluit hij z'n werkplaats, z'n kinderen en z'n echtgenote te verlaten voor een reis van twee dagen

Hij verlaat 's ochtend voordat iedereen wakker is het huis en gaat op weg.
Hij heeft voedsel in een doek geboden een stok erin en hij verlaat het dorp.
Hij loopt de stille hoofdstraat van dat dromerige dorpje uit, het veld in, naar het bos.

Hij loopt langs de bakker waar hij het verse brood ruikt, langs de slager die nog slaapt, langs het politiekantoor, slaat de hoek om, loopt langs de laatste boerderij waar de hond aanslaat en loopt het bos in, de heuvel op.
Als het begint te schemeren haalt hij de top. Dan wordt het nacht. Hij trekt z'n schoenen uit, zet die met de neuzen naar de kant hoe hij morgen zijn weg moet vervolgen naar toe moet en gaat slapen.

Dan midden in de nacht komt er iemand aangeslopen, hij nadert de slapende schoenmaker pakt zijn schoenen beet draait ze om en verdwijnt weer in het bos.

Na een verkwikkende nacht staat de schoenmaker op Hij dankt God dat hij z'n ziel heeft bewaard en vervolgt zijn weg, achter de neuzen van zijn schoenen aan door het bos de heuvel af. En als hij de berg afdaalt ziet hij het stadje van

zijn doemen in de verte liggen. Wat een lieflijk dorp. Het voelt of hij het altijd al heeft gekend. Hij loopt de helling af en zo rond het middaguur bereikt hij de rand van het dorp – wat vertrouwd. Kijk hier ook zo'n boerderij met een hond. En ook hier hebben ze zo'n politiebureau op de hoek. En hij slaat linksaf, kijk de hoofdstraat, net als thuis. En ja, moet je zien een slager. En hij durf het al bijna te voorspellen; hier moet een bakker zijn. Ja, de bakker. Wat verassend. Wat vertrouwd. En hij loopt door en hij denkt, nu kom ik straks hier of daar een schoenmakerswinkel tegen: en ja daar woont een schoenmaker! Dit voelt echt als thuiskomen, voor deze plaats is hij bestemd.

Hij durft bijna niet maar hij pakt de deurklink beet en doet de deur open.
Klingeling, en de deur klemt een beetje zodat je door moet drukken en hij ineens openschiet – net als thuis – net als thuis. En daar hoort hij een kinderstem zo vertrouwd: ja daar is hij. En meteen komen er twee kinderen op hem afgevlogen: hij is thuis! Ja, zo voelt het ook: thuis. Wat merkwaardig en hij hoort een stem uit de achterkamer: kom binnen liefste. En hij loopt door. En de kinderen hangen aan zijn nek en trekken hem in die groet stoel.
En ze zeggen: je blijft he, je blijft toch. Hij glimlacht en zegt: ja ik blijf.

Bij de introductie van 'Als God Stukloopt' van Bas Leenman

Jan Kroesen

Vooraf aan de verschijning van dit boek had ik al veel en vaak de naam van Bas Leenman gelezen en gehoord. Wilmy Verhage, al langer lid van Respondeo dan ik, en vergroeid met tal van namen van mensen die ik nooit heb gekend, op de hoogte van veel verhalen en geschiedenissen van onze vereniging, waar ik nog maar een klein beetje van weet. Beter en meer dan ik heeft Wilmy weet van wat mensen in de loop van jaren zoal hebben gedaan, gestreden en bestreden zowel naar het buiten als naar het binnen van onze vereniging. In de aanloop naar het verschijnen van dit boek is zij er intensief bij betrokken. En hoewel Otto Kroesen er natuurlijk inhoudelijk lange tijd mee bezig is geweest en in alle opzichten het voortouw in handen had, zowel inhoudelijk alsook wat de organisatorische aspecten aangaat, hoorde ik van Wilmy vooral hoe goed zij dit boek vond en hoeveel zij er ook aan had. Dat komt dan uiteindelijk ook tot uitdrukking in het voorwoord in het boek dat van haar hand is.
In deze aanloop hebben we ook binnen de vereniging al een keer een bijeenkomst gewijd aan een aantal artikelen die ook in het boek zijn opgenomen. Over 'Oogsten' ging dat en ook toen gaf Otto daarover al een inleiding over de persoon van Bas Leenman, leerling van Miskotte en Eugen Rosenstock-Huessy. Eigenlijk is de vereniging steeds ook wel op de een of andere manier betrokken geweest bij het uiteindelijke verschijnen van het boek. Van tijd tot zijn er vanuit het bestuur de nodige mededelingen over gedaan. Zo is in ieder geval mijn perceptie rond de geschiedenis van het gebeuren. Volgens Anneke van Oijen, die na de dood van Bas Leenman vanuit het bestuur de verantwoordelijkheid voor zijn geschreven erfenis op zich nam, 'vlinderde' het idee tot een bundeling in een boek bij haar rond tot het nieuwe bestuur met Feico Houweling en Otto Kroesen het oppakte en de volgende stap tot een boek heeft gezet, zo liet Wilmy mij weten. Het sediment dat na die eerste kennismaking binnen de vereniging bij mij achterbleef was vooral dat van 'de maatschappij als erfgenaam van de Kerk'. Zo klonk het in de Synagoge te Deventer waar het boek op 5 maart ten doop werd gehouden.

De maatschappij in een generatieperspectief gezet

Nogal pretentieus vond ik dat klinken toen ik dat voor het eerst hoorde en eigenlijk loop ik er nog steeds aan te wennen. In de jaren '70 en '80 was de maatschappij eerder iets dat je beter met enig wantrouwen tegemoet moest treden, althans volgens de protesteerders van destijds, die zich van een nogal marxistisch jargon bedienden om de misstanden van het moment te benoemen. Arbeiders werden uitgebuit, waarheid was iets dat onmiddellijk samenhing met belangen (van bedrijven), jonge mensen werden veel te snel voor te zware taken geplaatst, waardoor 'foreclosure' optrad en mensen vervreemdden van hun ware zelf, hun werkelijke behoeften en wensen. Dus met dat soort socialisatie in mijn 'rugzakje' resoneert er niet zo snel iets goeds mee bij 'de

maatschappij als erfgenaam'. Lang niet zoveel als bij het woord 'Kerk'. Kerk is gelijk aan eeuwen, is gelijk aan verhalen, is gelijk aan de tale Kanaäns zoals die thuis klonk bij het Bijbellezen, waardoor de verhalen ingeprent raakten en die ik nog steeds een rijkdom vind. In veel opzichten spelen die verhalen een rol bij mijn kijk op de wereld en geven ze de wereld een aureool van geborgenheid. Het kan niet zo gek lopen of het komt goed, zoiets. Alsof de wereld in Gods hand is, of misschien moet ik zeggen; ..., was.! Een kinderlijk perspectief wellicht, dat psychologisch verbonden is met een veilige binnenwereld van 'thuis', achter moeders rokken. Want God is niet onveranderlijk, althans in de visie van Bas Leenman. Hij is niet eeuwig meer Dezelfde. Misschien is het beter om te zeggen dat God niet meer Dezelfde is. Hij 'die niet laat varen de werken Zijner handen', zoals het klonk in de Kerk, laat zijn schepsel los en alleen. De geborgenheid van Zijn Eeuwig Raadsbesluit (zo leerden wij dat vroeger) is weg. Het is inderdaad Nietzsche geweest die doorleefd en gesnapt heeft wat dat voor ons mensen betekent. Wij zijn losgeraakt van het centrum, hebben niet meer één horizon, maar vele, of misschien wel eigenlijk geen horizon meer. Geen oriëntatiepunt meer hebben in de strijd om een goed leven. Het lijkt een beetje de crisis achter de crises.
Bijzonder is dat het nu juist in een synagoge is dat het boek van Bas Leenman in de inleiding van Otto voor een groot deel afrekent met het christelijke beeld van een onveranderlijke eeuwige God. Die God is dood. Is stukgelopen in een christendom dat breekt op zichzelf. En dat voor de Thorarol bij het opschrift: Weet voor wiens ogen u hier staat. Dat bijzondere is precies dat een stukgelopen christendom terugvalt op een jodendom dat zo vaak is miskend, achtervolgd en in de christelijke jaartelling bijna is vernietigd, alsof het wel zonder joden zou kunnen.

Het onbarmhartige licht van ons collectieve, door de inmiddels mondiale journalistiek, gevoedde dagbewustzijn

Terug naar de maatschappij, de erfgenaam. Klinkt mooi, maar de eeuwigheid vind je daar (dus) niet terug. Ook niet de geborgenheid. De maatschappij is een kakafonie van belangen, van strijd van allerhande belangengroepen. Een terrein waar momenteel bijna niets verborgen blijft. Alles is beschikbaar, vaak als in het harde licht van het eerste begin van de middag, dat zo onbarmhartig helder kan zijn. Alsof in dat licht alles zichtbaar wordt wat ik liever niet wil zien. Hard licht waarin gewerkt moet worden. Er wordt aan het licht gebracht wat men liever in het duister houdt. Bonnetjesaffaires, ondeugdelijke transacties, industriële misstappen, vluchtelingen, oorlogen waar je in 'mee gerommeld' wordt, maar die nou ook niet weer echt de jouwe zijn. Dat is een ervaring die ik tenminste wel heb. De maatschappij, of de samenleving is een strijdtoneel. Maar dan wel een strijdtoneel dat zich voor een groot deel buiten mij afspeelt. Alles zien, ook wel 'ach en wee' roepen, maar nergens iets aan kunnen doen. Het harde middaglicht, dat schijnt nu ook in kerkelijke zaken (misbruik), maar evenzeer in politieke (het gedoe rond minister van der Steur en economische zaken (Het kan niet waar zijn). Als laatste is aan het rijtje toe te voegen de inmiddels bekende Panama-papers. Het is werkelijk een strijdtoneel en alles daarop moet liefst 'transparant' zijn. De wereld als transparant strijdtoneel.

Maar waar we ermee heen moeten, is minder duidelijk. Transparantie betekent nog niet dat er sprake is van samenhang en richting. Juist als zodanig wordt ze steeds meer wat Nietzsche ervan vond. Een wereld zonder richting. Een strijdtoneel waarop ieder voor zich sinds de dood van God, op heeft te komen voor zijn eigen waarheid. Of zo je wilt voor z'n eigen leugen.

Gedesintegreerd Godsbeeld

Tegen de achtergrond van die leegte merkte Otto in zijn inleiding op dat God (nog niet helemaal dood) in al die tegengestelde meningen z'n eigen vaak tegengestelde banen trekt. De volgehouden tegenspraak van strijdige meningen is ook een zegen, zolang deze in vrede gevoerd wordt. Helemaal mee eens. Maar wat zich aan mij opdrong daar in de Synagoge is dat niet alleen de waarheid gedesintegreerd is – niemand heeft de wijsheid in pacht – maar evenzeer ook God die zich tegengesteld maakt aan zichzelf in een veelheid van mensenmeningen. Een gedesintegreerd Godsbeeld. Zo bezien is Hij wel erg letterlijk stukgelopen. Het is maar de vraag of je daar veel mee opschiet in een gedesintegreerde wereld. Ik kan me daarom wel iets voorstellen bij de opmerkingen van Rinse Reeling Brouwer. Hij benadrukte in zijn inleiding dat het Woord van God zich niet laat aflezen aan het gebeuren, maar zich onderscheidt , *in* het gebeuren *van* het gebeuren. Met andere woorden: Het Woord, God, gaat niet op in de geschiedenis, noch valt Hij ermee samen. Ik weet niet of het heeft meegespeeld bij Rinse Reeling Brouwer, maar ook voor WOII waren er theologen die de toenmalige gebeurtenissen trachtten te duiden en daarbij Adolf Hitler als 'Führer und Retter aus schwerer Not' zagen. Voorzichtigheid is dus geboden. Rinse formuleert daarmee zijn bedenkingen ten aanzien van de opvatting dat het heil van de mensen gevonden moet worden in de maatschappij en daar ook mee samenvalt. Vooral de opvatting dat in de maatschappij, in werk- en actiegroepen, in bedrijven, men als vanzelf tot een praktische invulling komt van wat de Kerk altijd al heeft gezegd; dat er plaats ingeruimd moet worden voor de mensen. Dat mensen geen manipuleerbare objecten zijn maar zielen die zuchten en verlangen naar verlossing en bevrijding. De gedachte is dat dit in bedrijven gaat gebeuren, niet omdat 'men' ineens tot dat fraaie inzicht komt, maar omdat het gewoon maatschappelijke noodzaak is. Bedrijven hebben bedrijfsverpleegkundigen en bedrijfs-maatschappelijk werkers en bedrijfsartsen nodig, omdat anders het bedrijf niet blijvend winst kan maken. Bedrijven kunnen mensen niet alleen meer behandelen als 'arbeidseenheden', maar moeten zich daarom bezinnen op de vraag wat menselijk moet blijven aan productieprocessen. Wie weet gaat het allemaal zo lopen. Maar of dat 'vanzelf' gaat of uit maatschappelijke noodzaak, ik weet het niet. Slavenarbeid komt nog steeds voor. En er zijn nog altijd arbeiders die worden uitgebuit. Ook in Nederland. Van tijd tot tijd duiken berichten daarover op in de media. Met andere woorden; het is niet direct de menslievendheid die bedrijven ertoe noopt om zorg te verlenen aan de mensen die ze in dienst hebben. – En dat was toch wel het gebod bij uitstek: Hebt elkander lief- . Bovendien is er hard voor gevochten om ooit in het verleden arbeiders een menswaardig bestaan te bieden. De regelingen van vandaag zijn er niet zonder slag of stoot gekomen. Zelfs in de zorgsector zelf is de menselijke maat soms ver te zoeken. Ook al zijn er

goede ontwikkelingen en is er sprake van vooruitgang denk ik ondertussen ook, dat wanneer het uitkomt voor bedrijven om mensen geheel ondergeschikt te maken aan de productie en de winstmaximalisatie, het ook opnieuw gebeurt. De farmaceutische industrie lijkt daarvan een goed voorbeeld. Enerzijds heeft men zich ingespannen om goedkopere anti-aids medicijnen in Afrika te krijgen, anderzijds zijn er de voorbeelden van nieuwe anti-conceptiva die op de markt gebracht worden ondanks dat bekend is dat het nieuwe middel minder goed werkt dan de pil die eraan vooraf ging. Vrouwen werden daadwerkelijk ziek en moesten zich hard laten horen, om gehoor te vinden bij artsen en overheden. Om van de lekkende borstimplantaten nog maar te zwijgen. De arbeid is nog lang niet vrij, om zo maar te zeggen.

Verwarring

Er bestaat, zo wil ik maar zeggen, geen garantie dat de samenleving de erfgenaam van de Kerk zal zijn. Daar gaat de suggestie van uit dat de Kerk wel zo ongeveer klaar is met haar taak. Een ook dat is nog maar de vraag.

Met zo'n hoofd vol overwegingen reed ik weg van Deventer. Allemaal onafgemaakte gedachten. Maar ondertussen vind ik het mooi dat er een boek van Bas Leenman is. En vind ik het prachtig dat er mensen zijn die ervoor gezorgd hebben dat het er is. Wat is het zinvol dat er zo over gesproken is. Dat er een nieuw perspectief geklonken heeft en dat je kunt gaan letten op ontwikkelingen en gebeurtenissen die Bas Leenman's mening over de samenleving als erfgenaam weerspreken of juist bevestigen. En hoe vreemd kan het gaan, een klein poosje na de presentatie in de synagoge trof ik een berichtje in de krant Trouw dat er melding van maakt dat voor een betere wereld het bedrijfsleven hard nodig is. Gewag werd onder andere gemaakt van een reisorganisaties die reizen gingen aanbieden die mensen in staat stellen om vluchtelingen te helpen op Lesbos. Critici meenden dat het een goedkope pr-stunt was en misplaatst altruïsme. Gemakkelijke kritiek, aldus Rob van Tilburg, schrijver van het artikeltje.[1] Verder worden mooie voorbeelden genoemd van de postbodes van PostNL die zouden kunnen fungeren als een soort wijkwacht. En onze eigen Wouke Lam maakte tijdens onze bijeenkomsten al een aantal keren melding van het cynisme waarmee werkelijk goede bedoelingen van bedrijven al te vaak en te snel in diskrediet worden gebracht. Kortom: ondanks alle misstappen is er Hoop.

1 Zie Trouw 21 maart 2016

Tijdsdenken versus ruimtelijk denken

Een steun in de rug bij het lezen van 'Als God Stukloopt'

Wilmy Verhage

The attempt of philosophy is to treat the mind as a fixed mind, and the world in flux, and then organize the world from this fixed mind.

Eugen Rosenstock-Huessy in Comparative Religion 1954

Het blijft mensenwerk: God loopt stuk op onze breinen, op onze hoofden, ons verstand. Collectief en individueel. Het hoofd baseert zich op dat wat al geworden is. Het hinkt achter het leven aan. Het is de exogene blik naar buiten en vanzelf naar achteren. De helft van de waarheid. Het deel van uzelf dat adem haalt, waarop indruk wordt gemaakt, uw reacties, de ervaringen waarmee uw hoofd voedt, uw eigen perspectief kortom, blijft in het duister. Uzelf en uw indrukken, uw ervaringen en uw reflecties daarop, uw interacties met de medemens, mogen niet meedoen in de waarheidsvinding. Die endogene kant, van binnenuit, zou men ook eens in de overwegingen moeten betrekken. Dan wordt het pas wat met de waarheid, die bij ons op aarde overigens altijd slechts in voorlopige vorm kenbaar is.

Eerst leven, dan denken

Het leven komt voor het denken. U leeft, spreekt en handelt al, ja, het moet al voorbij zijn, voor u over dat alles kunt reflecteren. Dat vergt tijd. Eerst moest er al duizenden jaren gesproken worden tussen mensen, alle mogelijke talen ter verstandhouding zijn ontstaan, eer de Griekse geleerden uit Alexandrië daarin grammaticale wetten ontdekten vanuit exogeen standpunt, van buitenaf. Op welke wetenschap wij nog steeds onze schoolsystemen bouwen.
De zwaartekracht werkte al van het begin der tijden voor Newton eens met frisse blik keek naar het vallen van een appel en zich verwonderde, waardoor in onze tijd de aarde langzaam wordt ontdekt als een natuurlijke binnenwereld met een tere dampkring er om heen, en zwaartekracht als schokbeton tussen ons en het heelal.
Zonder medemensen van Joodse komaf in de gedaante van vriendinnen, therapeut en Rosenstock-Huessy was ik in de mythe blijven geloven dat het denken voor het leven kwam. Dat ik eerst zeker moest weten wat goed en fout/slecht/zondig was, voor ik durfde te handelen. In plaats van een en ander proefondervindelijk te ontdekken. Eerst het begrip en dan de handeling, zo had ik dat thuis en op school nou eenmaal begrepen, terwijl er ondertussen allang een ervarend mens in mij groeide die stem kreeg tussen vrienden en vriendinnen, in taal en gedeelde cultuur, waar school en thuis tot mijn stomme verbazing geen idee van hadden.

Waarheidsvinding van Exogene (van buitenaf) en endogene (van binnen uit) aard

Via onze ogen hebben onze geschoolde breinen geleerd naar thema's, toestanden, organisaties en medemensen te kijken alsof het materie betreft waaruit de tijd al is verdwenen. Voltooid verleden tijd, dood. Zet het onderwerp stil, pers het leven eruit, en twijfel eeuwig over de uitkomst, als het niet met Pythagoras valt uit te rekenen en vast te stellen. Want alleen dode materie komt op die manier bij monde van hun kenners tot spreken, nooit het leven zelf. Met het licht van uw koplampen ontwaart u alleen de kanalen waardoor de krachten zich bewegen, nooit de krachten zelf. Begrip van de liefde, ook al noemt u het Agape, is de liefde zelf niet, want liefde is de kracht die stroomt tussen mensen. Waardoor u haar leert kennen, benoemen, herkennen en tenslotte erkennen als de kracht die tegenwoordigheid van tijd schept. De krachten in en tussen mensen zijn drijvende krachten, die je in de loop van je leven leert kennen. Motivators van onze energie. Dragers van onze energie, voor zover die zich tussen mensen kan bundelen tot een groter geheel. Onze energie, die eindig is. Die elke nacht opnieuw moet worden opgeladen, en die tenslotte helemaal uitblust. Die endogene kant van uw leven, die stem van hoogstpersoonlijke ervaringen, de ziel die niet van deze wereld is en die zich uit in metaforen, is minstens zo belangrijk voor de waarheidsvinding als de exogene blik naar buiten. God werkt van twee kanten: als energie van binnenuit (de Chi, noemt het Taoïsme dat) via de biologische kanalen, en van buitenaf via de kracht van woorden die op een mens inwerken, via de taal die ouder, wijzer, rijker is dan haar sprekers en spreeksters.

Wat wij van God weten, weten wij van mensen. Abraham was een mens. Mozes was een mens. Jezus kwam als mens op aarde. Ook hij begon als zuigeling, zoals wij allen weten. Ook hij behoefde ouders als sociaal dak boven zijn hoofd en leerde in die Joodse spraakschoot articuleren. Hij is schuldeloos ontvangen, althans Maria trof geen schuld, en Joseph accepteerde Hem als kind van God, en zichzelf als adoptief vader. Het gebeurt allemaal hier op aarde. God gebeurt op aarde, zoals Mozes als eerste besefte, en ik via het artikel van Bas Leenman daarover inmiddels ook. U en ik maken deel uit van dat menselijk proces, in meervoud, met eigen verledens, verknoopt aan het grote verleden, en een eigen aandeel in de toekomst. Wat er na onze dood gebeurt weten we niet. Morgen kan er iets gebeuren, wat alle huidige denken op z'n kop zet. Zie het leven na de dood eens in dat tijdsperspectief. "De werkelijke toekomst ontspringt uit de werkzaamheid van ons geloof, wat wij hopen en onze gemeenschappelijke liefde." zegt Rosenstock-Huessy in dat verband.[1]

Het internet, een bindmiddel?

Er dient wat vanzelfsprekend denken op z'n kop gezet te worden, vandaag de dag. Het economisme in het Westen, en in het Oosten het salafisme voldoen niet meer als denkkaders voor de maatschappelijke organisatie van onze natuurlijke binnenwereld. Die botsen op elkaar. Vijfentwintig jaar geleden is

1 Eugen Rosenstock-Huessy, Atem des Geistes, 1951

onze wereld met de introductie van het Internet, onze laatste technische revolutie, ook nog eens sociaal gekanaliseerd. Iedereen wordt met iedereen verbonden, als je maar zo'n apparaat hebt. De kanalen liggen er. De natuur en de natuurwetenschappen zijn één geheel geworden. Maar ze houdt met haar exogene aanpak geen halt voor ons mensen. Mensen zijn geen dingen. Maar God zijn wij ook niet, althans niet meer dan een partikeltje. Wij zijn geen geesten, die lichamen beheersen, maar iets er tussen in.

Was de industriële revolutie in zekere zin nog plaatselijk, hoewel de trein hele continenten heeft verenigd, het internet is een mondiaal gegeven. Het is een geschenk van de militair en de natuurwetenschapper waartussen het is ontwikkeld in de gang van de grote geschiedenis, uit nood geboren. Het geschenk blijkt een collectieve ontdekkingsreis met wat er allemaal kan met die digitale wolk, en waar hij aan zijn grenzen stuit. Met alle soorten van onvermoede, onvoorziene effecten. Zoals opnieuw een mondiale burgeroorlog, ditmaal van Jihadistische snit, gericht tegen het westen, met schokgolven aan vluchtelingen en massale ontworteling tot gevolg. Ze hebben het probleem dan wel aangekaart, maar hun ideaal is hopeloos verouderd. De wetten van Mohammed uit de zevende eeuw zijn niet meer vol te houden. De oude strijdmethodes van Bush c.s., teruggaand op de tweede wereldoorlog, werkten trouwens ook niet. Aan beide zijden wordt getracht een nieuw probleem met oude idealen en methodes op te lossen. Er zit niets anders op dan ons opnieuw uit te vinden, te ontdekken, eigenlijk.

Het internet maakt ons tot ruimtegenoten die schijnbaar geen tijd meer nodig hebben om te kunnen overleven: een druk op de knop moet voldoende zijn, maar het tegendeel blijkt het geval. Hoe sneller men wil, des te langzamer gaat het. Het botst en schuurt tussen mensen als nooit te voren. Zowel mondiaal, als in het persoonlijke leven is vrede vaak ver te zoeken.

Wat ons in dit proces van mondiale kanalisering het ergste bedreigt in mijn optiek, is de onpersoonlijke, vaak in de bedrieglijke vorm van de pseudo-persoonlijke benadering van alles en iedereen via de 'sociale' media, onze communicatiekanalen. Waardoor individuen de neiging hebben zich vervolgens zo op te blazen, dat ze alleen zichzelf nog maar serieus nemen, alleen de eigen stem telt, feiten die haar tegenspreken worden ontkent om zelf maar overeind te blijven. Het individu in de massa. Dat mensen ook optrekken in paren en in groepen, interpersoonlijk, blijft buiten zicht, omdat dat endogene verschijnselen zijn. Elk mens wordt teruggebracht tot behapbare data. Werden wij na de industriële revolutie eerst gezien en tot op de dag van vandaag dus ook georganiseerd als ijzeren radertjes in een machinerie, als dingen, nu worden wij ook nog eens digitaal opgedeeld in positief en negatief, 1 en 0. Elke tijd krijgt het mensbeeld, het afgodsbeeld dat het verdient en dit is de laatste stand van zaken, dankzij de hegemonie van het exogene denken in onze cultuur, die een dictatuur van beoordeling naar cijfers heeft gevestigd, met Plato en Pythagoras als ongekroonde koningen. Het is onbewust collectief in ons brein beland via ons schoolsysteem, dat wij als de nieuwe blijde boodschap, ditmaal dat van de Verlichting, over de hele wereld implementeren. Pythagoras heeft niks te zoe-

ken in ons mensen zelf. We zijn niet in wiskundige formules te vatten, hoezeer de statisticus – de sterrenwichelaar van het moment – en zijn gelovigen dat anders zien is: Het is niet meer dan de stem van de massa, de trendvolger, die zij vertolken. Plato doet het voorkomen alsof alle schijn bedriegt. Maar de kern van een verschijnsel en haar schijn horen bij elkaar. De schijn is een ander woord voor leven.

Ruimtegenoten of tijdsgenoten?

Nu iedereen met iedereen verbonden kan worden, zijn we dan automatisch tijdgenoten? Nee hoogstens zijn we ruimtegenoten. Is tijdgenootschap af te dwingen? Nee, natuurlijk niet. Dat merken we aan onze voormalige gastarbeiders en huidige vluchtelingen. Je kunt van je de nieuwe landgenoten niet verwachten dat ze ons rechtssysteem doorgronden met even wat taallesjes zonder samenhangend curriculum, en door op dwingende toon een briefje voor te lezen, en dan snap je ons systeem en onze manier van denken. Nog maar te zwijgen van onze normen en waarden die wij beschouwen als mondiale vanzelfsprekendheden van eeuwige gelding. Je zet de nieuwkomer eerst vast in de wachtkamer, zegt het even, je fronst je wenkbrauw veelbetekenend, je zwaait wat met de wapenstok, je laat een examen afnemen, en hup, ook alweer klaar met de inburgering en waarom begrijpen ze het nu nog niet. 'De natuurwetenschappen hebben het vooroordeel verspreid dat alle mensen in de grond hetzelfde voor waar houden, en vandaar ook vanzelf hetzelfde zullen vinden. En bovendien dat denken geen tijd kost, ja de beste gedachte is de gedachte die het minste tijd kost opgenomen te worden'[2], zeg ik Rosenstock-Huessy met hartgrondige instemming na. Daarin verschilt een liberaal niet van een socialist, of ook van een protestant, die zweren alle drie bij tijdloze begrippen, of het nou over God, de wereld of mensen gaat. Dat omdenken is niet af te dwingen, daarin is elk mens als Paulus op weg naar Damascus. Pas als iemands hart verzacht, door welke gebeurtenis dan ook, komt er een omkeringsproces op gang. Het heroriënteren op een nieuw leven kost pijn, moeite en gemeenschappelijke tijd met nieuwe mensen. Dat bereik je alleen maar met wederzijdse *Zeithingabe,* scheppen en schenken van wederzijdse tijd.

Gemeenschappelijke tijdsruimte

We zijn in eerste instantie vreemdelingen voor elkaar. Dat lijkt me een solide uitgangsbasis voor het scheppen van een gemeenschappelijke tijd. Ik weet niet wat jij allemaal hebt meegemaakt, en andersom. Je moet elkaar eerst maar eens leren kennen via een gemeenschappelijke onderneming, al is het maar het leren van een taal. Dat is een proces van op elkaar afstemmen. Tijdsruimte creëren noemt Rosenstock-Huessy dat. Je bent eerst en vooral elkaars tegenover, een gesprek is nooit unisono, het correspondeert als het goed is. En als het niet goed is, moet die correspondentie er komen. De taal is het bindmiddel. In die zin is het altijd een driehoeksverhouding: zender, ontvanger en de gemeenschappelijke taal tussen hen beide. Dat is een interpersoonlijke gebeurtenis.

2 Die Atem des Geistes

Als die niet plaats vindt, blijft een mens een afgezonderd ding. De psychiatrische inrichtingen zitten er vol mee. En vervolgens moet je allebei of allemaal bereid zijn van de onvermijdelijke botsingen en misverstanden te leren om tot beter verstaan te komen. Als er geen onvrede heerste, hoeft er ook geen vrede gesloten te worden, per slot van rekening. Dus de volgende vereiste is dat je voor elkaar wilt openen. Zonder die vrijwillige wederzijdse overgave gaat het niet. Overigens, het mee-scheppen van gemeenschappelijke tijdsruimtes, rond een of andere nood of interesse, blijkt een probaat middel tegen al die overweldigende mondiale gebeurtenissen en de machteloosheid die dat bij het nietige individu oproept in z'n eenzame nakie.

Maar wat het wel vereist is de bewustwording van een ander orgaan van ons, het tijdsorgaan. Dat behoeft articulatie in een nieuwe wetenschap, met de leeroverdracht als kern. De één hoeft maar een klein beetje meer kennis of ervaring te hebben op een bepaald gebied dan de ander en het werkt al. Je hoeft ook niet per se ouder of jonger in jaren te zijn. Menig grootouder wordt door hun kleinkind digitaal wijzer gemaakt. Maar het gaat om één openstaand kanaal tussen twee of meer mensen, waarbinnen de krachten van hoop, geloof en liefde stromen tot één tijdslichaam. Wat je echt gelooft als zijnde waar – exogeen of endogeen – en wil doorgeven als leraar, reikt over je eigen dood heen. Voorwaarde is wel dat je de bagage van je eigen voorstellingen niet mee geeft aan je leerling. Een leerling is geen kloon van jou. Die moet op eigen wijze in andere omstandigheden er zelfstandig mee aan de slag. Waar je op hoopt als leerling als middel ter emancipatie, reikt via de leraar tot voor je eigen leven tot dan toe. Liefde welft de tegenwoordige tijd tussen beiden, en zodoende tussen Adam en de jongste dag. Rosenstock-Huessy, zegt het zo: "God, die de liefde en de waarheid is, vloeit uit de leraar als liefde, in zijn leerling als waarheid. Noch de volwassene, noch het kind draagt de verantwoording in deze situatie. Ze kunnen haar alleen maar in wederzijdse inwerking en afhankelijkheid beleven. Via het medium dat hen samen bindt."

De taal is wijzer dan haar spreker, III

Eugen Rosenstock-Huessy

Vertaling: Wilmy Verhage

Nadat Lise van der Molen op de juiste vindplaats had gewezen van de titel van Interim 6, De taal is wijzer dan haar spreker (Pag. 144 Ostfalens Rechtsliteratur unter Friedrich II (1220-1250)), zond Gottfried Hofmann de tekst zelf, die ik graag bij deze in vertaling aan u voorleg. Met dank aan beide heren volgt hieronder de passage die niet door de universitaire beugel kon en die ik, maar ik niet alleen, beschouw als de geboorteacte van het nieuwe paradigma voor de menswetenschappen, waaronder dus ook de rechtsgeschiedenis valt:

"De geestelijke beheersing van het tijdperk[1] kon slechts door de unitarisme[2] van de Latijns priesterlijke taal gehandhaafd worden, want de levende volkstaal overweldigt het individu elke keer weer in zijn denken als hij haar meent te beheersen; ze is wijzer dan de denker, die zich inbeeldt zelf te denken, waar hij toch alleen maar 'spreekt' en daarmee de autoriteit van de spraakstof gelovig vertrouwt; ze leidt zijn begrippen onbewust voorwaarts, naar een onbekende toekomst. Nou was de belangstelling en de beweeglijkheid van de geest in de afzonderlijke provincies van het Avondland[3] inmiddels al zo ruim tot leven gewekt, dat de geestelijke opname niet meer uitsluitend door het centrum werd bepaald. Er ontstond hier en daar en overal veeleer als het ware een algemene geestelijke bereidwilligheid en opwinding, los van de precieze scholastische inhoud.

Zo konden met behulp van het werktuig van de moedertaal en de werkelijkheid in hun eigen gebied, kenmerkende vormen in de afzonderlijke gebieden ontstaan, die het universele, maar daardoor ervaringsloze denken ontstegen. Deze hang naar het persoonlijke en nationale had de streekgenoot die zijn geboortegrond verliet om in Parijs te gaan studeren niet. Het is de tweede generatie, het zijn de thuisgebleven leerlingen van de uit het buitenland teruggekeerde meester, die de grote stroom die streken verbindt op hun bijzondere akker afbuigen. Zo'n product van de tweede generatie is de Sachsenspiegel.[4] Als we de scholastische beweging vergelijken met schokgolven die zich razendsnel vanuit een centrum naar de periferie bewegen, is dit werk niet een van die golven zelf. Die trilling heeft veeleer de omgeving van een tot dan toe rustend lichaam aangestoten, en dat trilt nu zelfstandig mee."

1 dertiende eeuw vert.
2 In zijn ontkenning van de drie-eenheid
3 de oude benaming voor Europa, vert.
4 De Sachsenspiegel is een rechtsboek uit de dertiende eeuw waarin ridder Eike van Repgow het gewoonterecht in Saksen in zijn moedertaal, het Nedersaksisch beschreef.

Das geistige Verhalten des Zeitalters war nur durch den Unitarismus der lateinischen hieratischen Sprache aufrechtzuerhalten, denn die lebendige Volkssprache überwältigt allemal das Denken des einzelnen Menschen, der sie zu meistern wähnt; sie ist weiser als der Denker, der selbst zu denken meint, wo er doch nur "spricht" und damit der Autorität des Sprachstoffs gläubig vertraut; sie leitet seine Begriffe unbewußt zu einer unbekannten Zukunft vorwärts. Nun wurde das Interesse und die Beweglichkeit des Geistes in den einzelnen Provinzen des Abendlandes so weit erweckt, daß die geistige Aufnahme nicht mehr ausschließlich vom Zentrum bestimmt wurde. Es erwuchs vielmehr eine geistige Bereitwilligkeit und Erregtheit hier und dort aller Orten gleichsam an und für sich, ohne Bezug auf den bestimmten scholastischen Inhalt.

So konnten eigentümliche Bildungen in den einzelnen Ländern hervortreten, die aus dem universalen, dafür aber erfahrungslosen Denken mit Hilfe des Werkzeuges der Muttersprache und der heimatlichen Wirklichkeit hinausstrebten. Diese Tendenz zum Partikularen und Nationalen fehlt dem Provinzialen, der die Heimat verläßt und in Paris studiert. Es ist die zweite Generation, es sind die dem Mutterboden treu gebliebenen Schüler der aus dem Auslande heimgekehrten Meister, die den großen länderverbindenden Strom auf ihren besonderen Acker ablenken. Ein solches Produkt der zweiten Generation ist der Sachsenspiegel. Vergleichen wir die scholastische Bewegung mit Wellen, die von einem Zentrum aus der Peripherie zueilen, so ist dieses Werk nicht eine dieser Wellen selbst. Die Schwingung hat vielmehr am Umkreis einen bisher ruhenden Körper angestoßen und dieser schwingt nun selbständig mit.

Vereniging Respondeo

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huessy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor elkaar staan voorop.
Contributies en donaties: Triodosbank, Ibanrekening: NL 57 Trio 019.84.20.757 ten name van Vereniging Respondeo.
Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€ 25 – € 35 per jaar), donatie of gift.

Het bestuur wordt gevormd door:
Otto Kroesen voorzitter,
Egbert Schroten secretaris,
Jürgen Müller penningmeester,
Greet Oosterbroek-Baars,
Henk van Olst.

Secretariaat: Egbert Schroten, Ondermaat 38, 7772 JD Hardenberg
tel. 0523 677150, e-mail: schroten.hardenberg@tele2.nl
Uitleen boeken: Josje Sinke, Akkerweg 90, 3972 AD Driebergen-Rijsenburg
(boekenlijst op aanvraag) tel.0343-415950, e-mail: markjosje@zonnet.nl
Boeken van en over Rosenstock-Huessy (ERH): Van bijna alle boeken van ERH zijn nog exemplaren te koop via Respondeo.
Voor nadere inlichtingen kan contact worden opgenomen met:
Marlouk Alders, tel. 023 5363145. Email: lmcalders@ziggo.nl

Over Interim

Interim verschijnt 2 x per jaar.
Abonnement en nummers zijn gratis, voor zover via de e-mail verzonden.
Via de gewone post is het € 5,- per nummer, € 10,- per abonnement.
Als u lid bent van Respondeo is het abonnement op de Interim inbegrepen.
Redactie Interim: Wilmy Verhage en Jan Kroesen
Vormgeving: Peter Bakker
Redactieadres: Olympiaplein 32 A 1, 1076 AC Amsterdam, tel.020- 6736534
E-Mail Wilmy: WVerhage@xs4all.nl
E-Mail Jan: kroesen@me.com

Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.